

Cemil Meriç'in Düşüncesinde İdeoloji Kavramı: Georg Wilhelm Friedrich Hegel Perspektifinden Bir Okuma

Veysel Ergüç¹

Öz

İdeoloji kavramı ilk kez 1796 yılında Antoine Destutt de Tracy tarafından kullanılmıştır. Bu kavram ilk kullanıldığında düşüncelerin bilimi olarak tanımlanmıştır. Fransa'daki Aydınlanma ile birlikte görünür hale gelen ideoloji kavramı, düşüncenin evrensel bilgiye göre tanzim edilmesi anlamını içermiştir. Evrensel bilgi bağlamında ideoloji, geçmişe dönmeme ve köklerden kopma biçiminde zuhur etmiştir. Bahsi edilen biçimde beliren bir ideoloji tanımına karşı zaman ve mekân içerisinde yaşayan özne tarafından üretilmiş tarihsel bir ideoloji düşüncesi belirlemiştir. Sözü edilen düşüncenin önde gelen savunucularından biri Georg Wilhelm Friedrich Hegel olmuştur. Geçmiş zamandaki düşünce köklerini muhtevasında barındırmayan ideoloji lafzına Türkiye'de karşı çıkan en önemli isim Cemil Meriç olmuştur. Bu çalışma kapsamında Cemil Meriç'in düşüncesindeki ideoloji kavramı, Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in ideoloji kavramına bakışı ile bağlantılı biçimde okunacaktır. Çalışma kapsamında Meriç ve Hegel'in ideolojiye bakışı arasındaki bağlantı, düşünce ve bilme kavramları üzerinden kurulacaktır. Geçmişteki düşünce köklerinden kopukluk biçiminde neşet eden ideoloji kavramını zaman ve mekân ile tamamlama çabaları düşünce ve bilme kavramının karşılığı olarak yorumlanacaktır. Bu açıdan gerek Meriç'in gerekse Hegel'in ideoloji kavramını hem şimdiki zaman hem geçmiş zaman hem de burasını içeren düşünce kodu ile telif etme niyetinde oldukları ileri sürülecektir. Söz konusu tercih ile evrensel bilgiye göre sùdur eden ideoloji kavramını tarihselleştirmeyi amaçladıkları iddia edilecektir. Her iki düşünürün tarihselleştirmeden anladıkları şeyin içselleştirme, organikleştirme bir diğer ifadeyle kendinin kılma olduğu beyan edilecektir.

Anahtar Kelimeler: İdeoloji, Bilme, Tarihsellik, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Cemil Meriç.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, v.erguc@alparslan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3298-1803.

Ideology Concept in the Thought of Cemil Meriç: A Reading from the Perspective of Georg Wilhelm Friedrich Hegel

Abstract

The concept of ideology was first used by Antoine Destutt de Tracy in 1796. When this concept was first used, it was defined as the science of thoughts. The concept of ideology, which became visible with the Enlightenment, included the meaning of accommodating thought according to universal knowledge. In the context of universal knowledge, ideology emerged in the form of not returning to the past and breaking away from the roots. Against the definition of an ideology that appears in the aforementioned way, a historical idea of ideology emerged, produced by the subject living in time and space. One of the leading advocates of the aforesaid thought was Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Cemil Meriç was the most important name in Turkey who opposed the concept of ideology, which did not contain the roots of thought in the past. Within the scope of this study, the concept of ideology in the thought of Cemil Meriç will be read in connection with Georg Wilhelm Friedrich Hegel's view of the concept of ideology. Within the scope of the study, the connection between Meriç and Hegel's view of ideology will be established through the concepts of thought and episteme. The concept of thought and episteme will be interpreted as the efforts to complete the concept of ideology, which emerged as a disconnection from the roots of thought in the past, through time and space. In this respect, it will be argued that both Meriç and Hegel intend to reconcile the concept of ideology with the code of thought that includes both the present, the past and the here. It will be argued that with this choice, they aimed to historicize the concept of ideology that emerged according to universal knowledge. It will be declared that what both thinkers understand from historicization is ethicism and self-consciousness.

Keywords: Ideology, Episteme, Historicity, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Cemil Meriç.

Extended Abstract

Ideology has been an important part of modern thought that emerged in the period starting with the 16th century. The concept of ideology was first used by Antoine Destutt de Tracy in 1796. When this concept was first used, it was defined as the science of thoughts. The concept of ideology, which became visible with the Enlightenment, included the meaning of accommodating thought according to universal knowledge. The concept emerged as universal knowledge based on empiricism in the minds of both Antoine Destutt de Tracy, who declared the concept of ideology the first time, and republican intellectuals in France. The concept of ideology was envisaged as a thought that encompasses all nations and all times in the world. Critical thoughts emerged against the concept of ideology, which includes universality in the center of empiricism and positivism. The most important philosopher who developed the aforementioned criticism is Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Congruently Hegel, Cemil Meriç has been

the *raisonneur* who approached the concept of ideology from the critical perspective in the intellectual life in Turkey. In this study, Meriç's view of ideology will be read in conjunction with Hegel's thought on the same concept. The association between the two thinkers will be established in the context of opposition to the universal at the center of positivism and empiricism. It will be argued that both thinkers want to complete the universal based on positivism and empiricism with the intersection of time and space. The intersection of time and space in the thought of both Hegel and Meriç will be interpreted in the context of "this" adjective. It will be stated that this adjective appears in the form of here in terms of space. It will be said that the mentioned adjective corresponds to the present tense, which includes the past tense in terms of time. What appears as the equivalent of this place in Hegel's thought is Prussia. A particular, specific or customized content is attributed to the concept of space. The concept of universal space, which includes the whole world, is transformed into a particular space in the thought of Hegel. In Hegel's thought, this adjective corresponds to the fluidity between the past and the present in the context of time. In parallel with Hegel, what corresponds to this adjective in other words the intersection of time and space in Meriç's thought is Ottomanism. The space that points to this place within the Ottoman circle is the Mediterranean. In Meriç's thought, the Mediterranean includes Islamic, Indian and European civilizations. The prominent time within the Ottoman circle includes Ibn Khaldun, Rabindranath Tagore and Honore De Balzac. In other words, this time in the Mediterranean contains Khaldun, Tagore and Balzac. According to Meriç, what makes the three names valuable is the idea of experiencing the world as its own truth. In connection with this thought, Meriç put forward the thesis of meeting the universal ideology with Ottoman awareness. Based on this, Meriç argued that the world in general and the ideology in particular should be experienced with the Ottoman reality. When interpreted in the context of the intersection of time and space, it is seen that the Mediterranean is read through Ibn Khaldun, Tagore and Balzac in Meriç's thought. In this respect, it is understood that the ideology was perceived from the Mediterranean perspective and made it belong to the Ottomanism. Ultimately, it is seen that the ideology in the center of positivism, which appears as poison in the minds of both Meriç and Hegel, is intended to be transformed into a cure through the intersection of time and space.

Giriş

Modern dönemdeki insan hayatının belirlendiği siyasal ve toplumsal haritalardan söz edildiğinde ideoloji kavramı ile karşı karşıya gelindiğini ifade etmek mümkündür. Bu bağlamda ideolojilerin hayatın kavranmasında önemli bir işlevi olduğu söylenebilir. İnsan hayatındaki olaylara ve durumlara anlam verilmesinin haricinde ideolojilere yeni bir hayatın inşa sürecinde başvurulduğu ifade edilebilir (Türk, 2014: 97).

Gerek siyasal gerekse toplumsal yaşamın inşa sürecinde başvuru alan ideolojilere Türkiye’de de rastlanmaktadır. Türkiye’de ideolojilere önem verilme nedeninin, yukarıda da söz edildiği üzere, içerisinde bulunan duruma anlam verme ve yeni bir yaşam arayışı olduğunu düşünmek mümkündür. Biraz daha açık biçimde ifade etmek gerekirse toplumsal değişim sürecinin olabildiğince canlı olduğu dönemlerde ideolojilerin Türkiye’de deyim yerindeyse mütemmim bir cüz haline geldiğini ifade etmekte bir beis yoktur.

Modern Türkiye’de ideolojilerin ön planda olmasına, bir diğer ifadeyle ideolojilere öncelik verilmesine ilişkin olarak düşünce refleksi geliştirildiği görülmektedir. Bahsi edilen tepkiyi gösteren düşün insanlarından en önde geleninin Cemil Meriç olduğunu söylemek mümkündür. Türkiye’deki modernleşme sürecinin yansımalarını düşünce alanında arayan Meriç, ideoloji kavramının ön plana çıktığını dile getirmiştir. Modernliğin kayda değer bir çıktısının ideoloji olduğunu ifade eden düşünür, bu durumun düşünce yaşamında ahrazların doğumuna neden olduğundan dem vurmıştır (Meriç, 2021a: 178).

Modernleşmenin deneyimlendiği Türkiye’de ideoloji kavramının hastalığa işaret ettiğini ileri süren Cemil Meriç, bunun önemli bir nedeninin söz konusu kavrama ilişkin tahayyüllerden kaynaklandığını söyler. İdeoloji kavramının Türkiye’deki düşünce yaşamında geçmişe dönememe ve köklerinden kopma biçiminde deneyimlendiğini belirten düşünür, bu durumun evrensel bilgi biçiminde meşrulaştırıldığından söz eder (Meriç, 2021a: 200).² Sözü edilen durumun hafıza yokluğuna sebebiyet verdiğiinden şikâyet eden Meriç, ideoloji kavramını geçmiş zamandaki düşünce kökleriyle bağlantılı kılacak bir formülasyon arayışına girer (2020a: 75 ve 480).

İdeoloji kavramını zaman ve mekân bağlamında tahayyül eden Cemil Meriç’in siyasal düşünceler tarihinin önemli bir ismi olarak beliren Georg Wilhelm Friedrich Hegel ile örtüştüğü hatta daha iddialı bir ifadeyle ondan etkilendiği görülmektedir. Bahse konu edilen etkilenme, düşünürün *Bu Ülke* başlıklı eserindeki şu ifadesinden anlaşılmaktadır: “*Düşünce hayatıma yön veren öteki ustalar: Rousseau ile İbn Haldun. Rousseau’dan Nietzsche’ye, Nietzsche’den Hegel’e*

² Geçmişe dönememe ve köklerden kopma durumunun Türkiye’den ziyade modernleşme sürecinin deneyimlendiği bütün toplumlarda var olduğu ifade edilebilir. Bu anlamda geleneksel toplumdan ayrışmanın nişanesi olarak modern toplumda neşet eden farklılaşma kavramının geçmiş zamandan ve oradaki düşünsel köklerden azade olma biçiminde tasavvur edildiği anlaşılmaktadır (Arlı & Çeğin, 2004: 167).

ve şakirtlerine geçiş..." (Meriç, 2021a: 45). Meriç'in düşünce sisteminde ideoloji kavramının önemli bir ağırlığı olduğu dikkate alındığında Hegel'in ideolojiye bakışından önemli ölçüde etkilendiği ifade edilebilir.

Cemil Meriç'in düşüncesindeki Hegel izinden yola çıkıldığında, bu çalışmada düşünürün ideoloji üzerine geliştirmiş olduğu düşüncenin Hegel perspektifinden okunabileceği fikrinden hareket edilecektir. Sözü edilen kanaatin desteklenmesi için metin kapsamında üç adet sorunsal formüle edilecektir. Çalışma dâhilinde zikredilecek ilk sorunsal, gerek Meriç'in gerekse Hegel'in ideoloji mefhumunu ne ile ilişkilendirdikleri üzerine olacaktır. Serdedilen sorunsala argüman olarak her iki düşünürün de ideoloji kavramını bilme, diğer bir ifadeyle idrak merkezinde düşünme ile bağlantılı biçimde yorumladıklarına şahit olduğu ifade edilecektir (Eagleton, 2005: 19; Meriç, 2020a: 475). Meriç ve Hegel arasındaki düşünsel bağlantıyı açığa çıkarmak için ortaya atılacak ikinci sorunsal, iki düşünürün ideoloji kavramına hangi pozisyondan anlam yüklediği üzerine olacaktır.³ Sorunsala, iki düşünürün de tarihsel bir perspektiften ideoloji kavramına yaklaştıkları lafzı cevap olarak verilecektir (McLellan, 2012: 7; Meriç, 2020a: 75). Tarihselciliğin⁴ Meriç'in ve Hegel'in zihnindeki karşılığının mekân bağlamında burasına, zaman bağlamında ise geçmiş zaman ve şimdiki zamana tekabül ettiği çalışma kapsamında belirtilecektir (Kojève, 2021: 348 ve 351). Hegel ve Meriç arasında ideoloji konusunda tarihsel pozisyonda durma anlamında bir ortaklığın olduğu ifade edildikten sonra üçüncü sorunsal olarak tarihsel bir perspektiften ideolojiye yaklaşma ile neyin amaçlandığı sorusu sorulacaktır. Sözü edilen sorunsal çerçevesinde dışsal olanı imleyen ideolojinin tarihsel perspektif aracılığıyla zaman ve mekân bağlamında yeniden üretilmesinin amaçlandığı düşüncesi üçüncü sorunsalın ilk argümanı olarak ileri sürülecektir. Evrensel gerçeğe ya da başka toplumların gerçeğine göre üretilmiş olan ideoloji kavramının idrak edilerek, daha açık bir ifadeyle mekân ve zaman bağlamında yeniden inşa edilerek iki düşünürün nezdinde dışsal olanın kendi olana dönüşümünün, içselleşmesinin, bir diğer ifadeyle organikleşmesinin amaçlandığı ifadesi üçüncü sorunsalın ikinci argümanı olarak deklare edilecektir (Kojève, 2020: 38; Meriç, 2020a: 485).⁵

3 Çalışma kapsamında formüle edilen ikinci sorunsal, Slavoj Žižek'ten yola çıkarak ileri sürülmüştür. İdeolojiye yaklaşım konusunda asıl önemli olanın özel pozisyonla ilişkilene biçimi olduğunu ifade eden Žižek'ten yola çıkarak (2013: 17), gerek Hegel'in gerekse Meriç'in ne tür bir öznel pozisyondan kavrama anlam yükledikleri sorusu sorulmuştur.

4 Bütün tarihsel fenomenlerin biricikliğinin savunulduğu tarihselcilikte her tarihsel dönemin o döneme damgasını vuran fikirler aracılığıyla değerlendirilmesi gereğinden söz edilir. Bu bağlamda tarihselcilik içerisinden tepki veren düşünürlerin zaman dışı, evrensel ve değişmez rasyonalite ve ahlâka, soyut akılcılığa karşı çıktıkları görülmektedir (Cevizci, 1999: 827). Tarihselcilik bağlamında sözü edilen zamanı bütünlük halinde görme ile birlikte zaman dışılığa ve soyut olan merkezindeki evrenselliğe karşı çıkışın Hegel ve Meriç için de geçerli olduğu çalışma kapsamında iddia edilecektir. Bu açıdan hem Hegel hem de Meriç tarafından ideoloji konusunda üretilen düşünce refleksi tarihselci olarak yorumlanacaktır. Gerek Meriç gerekse de Hegel'in düşüncesinde sergilenen tarihselciliğin, bugündeki tasarımın geçmişin bilgisi refakatinde inşa edilmesine denk düşüğü ileri sürülecektir (Kojève, 2021: 350).

5 Meriç'in tahayyülündeki ideolojinin zaman ve mekân bağlamı ile bağlantılı okunacağı bu çalışmadan farklı bir metnin Orhan Koçak tarafından kaleme alınan Ataç, Meriç, Caliban, Bandung: Evrensellik ve Kısmilik Üzerine Bir Taslak başlıklı çalışma olduğu görülmektedir. İsmi zikredilen eserinde Koçak, Meriç'in Avrupa kaynaklı yorumun

Dışsal olan ideolojinin organikleşmesi konusunda Hegel'den etkilenen Meriç'in Osmanlılık ruhuna uygun içselleşme için İbn Sina, İbn Haldun, Rabindranath Tagore ve Honore De Balzac'a başvurduğu görülmektedir. Bu anlamda sözü edilen düşünürlerin Meriç'in metinlerindeki izlerinin keşfi için metinlerarasılık yöntemine başvurulacaktır. Metinlerarasılıkta metinde verilen anlamın muhtevastaki başka metinlerin, düşünürlerin izleri gösterilmektedir (Dede, 2015: 26). Buradan yola çıkarak İbn Sina, İbn Haldun, Rabindranath Tagore ve Honore De Balzac'ın Meriç'in düşüncesinde ve eserlerindeki etkisinin açığa çıkarılması amaçlanmaktadır. İsmi zikredilen düşünürlerin fikirleri çalışma kapsamında aktarıldıktan sonra Meriç'in düşüncesi üzerindeki etkileri ve Meriç'in o fikirleri nasıl yeniden ürettiği yorumlanacaktır. Bu noktada yorumcu bilgi kuramına başvurulacaktır. Yorumcu bilgi kuramı sayesinde metnin üzerindeki örtünün kaldırıldığı dikkate alındığında (Neuman, 2017: 31), Meriç'in metinlerindeki yerleşik anlamın açığa çıkarılmasının metinlerarasılığın yanı sıra bu şekilde de sağlanması umulmaktadır.

Cemil Meriç'in kendi düşüncesinde yer verdiği ideoloji kavramının Hegel perspektifinden okunma pratiğinin sergileneceği bu çalışmada öncelikle Hegel'in düşüncesine odaklanmak gerekmektedir. İdeoloji konusunda Hegel tarafından üretilen düşünce refleksi aktarıldıktan sonra ise Meriç'in ideoloji kavramı özelindeki düşüncesinin analizine girişmek icap etmektedir. Ancak, çalışma kapsamında gerek Hegel gerekse Meriç tarafından üretilen düşüncenin ideoloji bağlamında yorumlanacağı dikkate alındığında evvela ideoloji kavramının Hegel'e kadar olan serüvenine eğilmek, Hegel'in kendisine devreden bakiyeyi nasıl değerlendirdiğini anlamak açısından elzem görünmektedir.

1. İdeolojinin Kısa Tarihi⁶

İdeoloji, 16. yüzyılda ortaya çıkan modern düşüncenin önemli bir parçasıdır. Rönesans, Reform, Sanayi Devrimi, Fransız Devrimi, Aydınlanma gibi olayların beraberinde gelen toplumsal değişimler sonucunda önem kazanan ideoloji kavramı, dinin yerine ikame edilmesi gereken yeni bir anlam dünyası olarak tahayyül edilmiştir (Çaha & Şahin, 2013: 18). Düşüncenin yeniden inşa

etkisi altında kaldığını belirtir. Koçak'a göre böyle bir etki altındaki Meriç, mekândan uzak bir evrenselliği savunmuştur (2018: 34-35 ve 56). Koçak'ın argümanının tersi istikamette Meriç'in düşüncesinin ideoloji kavramı özelinde yorumlanacağı bu çalışmada Berrin Koyuncu Lorasdağı ve Hilâl Onur'un "Avrupa Merkezçilik Üzerinden Uygurluk Kavramına İki Farklı Bakış: Norbert Elias ve Cemil Meriç" başlıklı metni ile Kadir Cangızbay'ın "Cemil Meriç Üzerine" başlıklı çalışmasından ilham alınmıştır. Sözü edilen ilk metinde Meriç'in uzun yıllar Avrupa merkezci perspektifin etkisinde düşünce hayatını sürdürmesine rağmen 1960'lardan itibaren bundan çıktığı ifade edilmektedir. Bu açıdan Meriç'in bütün toplumları belirleme misyonu yüklenen Avrupa merkezçiliğe karşı çıktığı metin kapsamında savunulmaktadır (Koyuncu Lorasdağı & Onur, 2004: 245 ve 260). İsmi zikredilen ikinci çalışmada ise Meriç'in "gibi"liğe karşı çıktığı, "gibi" olmayı tam olmamaya eş tuttuğundan söz edilmiştir (Cangızbay, 2006: 534). Bahse konu edilen iki metinden yola çıkarak bu çalışmada Meriç'in evrensel olana işaret eden Batının ya da Avrupa'nın gibisi olmaktan ziyade onu Hegel ile bağlantılı biçimde zaman ve mekân bağlamında yeniden üretme amacında olduğu argümanı ideoloji kavramı özelinde savunulacaktır.

6 İdeoloji kavramının tarihçesinden söz edildiğinde Karl Marx başta olmak üzere Marksizm içerisinde geliştirilen düşünce reflekslerinin de aktarılmasının yaygın bir pratik olduğu söylenebilir. Bu çalışma metninde ideolojiye Hegel tarafından yüklenen anlam konu edildiğinden dolayı kavramın tarihçesinin özetleneceği bu bölüm kapsamında Marksist pozisyonlardan ifade edilmiş olan düşünce refleksleri aktarılmayacaktır.

edilmesi sürecinde mihmandarlık misyonu tevdi edilen ideolojilerin önceki döneme ait olduğu düşünülen dinden azade kılınması söz konusu olmuştur (Özbek, 2011: 33).

Modernitenin Batı coğrafyasında toplumsal bir gerçeklik haline gelmesiyle birlikte yaşanan geleneksel toplumdaki modern topluma geçiş sürecinde ideoloji kavramına ihtiyaç duyulmuştur. Söz konusu geçiş sürecinin beraberinde getirdiği farklılaşma sonucunda patlak veren kimlik, temsil, bölüşüm, bütünleşme ve meşruiyet krizlerinin çözülmesi amacıyla geliştirilen yeni düşünce refleksinin ideoloji olarak sùdur ettiği ifade edilebilir (Mardin, 1992: 18). Farklılaşmadan kaynaklanan yeni siyasal ve toplumsal durumun ve de yeni ilişki biçimlerinin açıklanması için din, mit ve gelenek gibi yapıların yerine ideoloji kavramına başvurulduğunu belirtmek imkân dâhilindedir (Örs, 2009: 8).

Toplumsal değişme sürecinde yaşanan sancılı tedavilerde deva olarak tasarlanan ideoloji kavramı, 18. yüzyılın son döneminde Fransız düşünür Antoine Destutt de Tracy tarafından formüle edildi. Sözü edilen kavram, insan düşüncesini Tanrı düşüncesinden ayırmak için başvurulan "idea" kelimesi ile pozitif bilimlere işaret eden "logy" kelimesinin mecz edilmesi sonucunda neşet etmiştir. Bu anlamda ideoloji kavramının bilimsel olarak ortaya konulan düşünce biçiminde gün ışığına çıktığı görülmektedir (Çetin, 2007: 1).

İdeoloji kavramının bilimsel düşünce ile eş anlamlı olarak tanımlanması, kavramın evrensel bir gerçeklik olarak tahayyül edilmesini beraberinde getirdi. Gerek ideoloji lafzını hayata geçiren Antoine Destutt de Tracy gerekse Fransa'daki cumhuriyetçi aydınların zihin dünyasında kavram, ampirizme dayanan evrensel bilgi olarak husule geldi. Evrensel gerçekliğe işaret eden ideoloji kavramı, dünya üzerindeki bütün ulusları ve tüm zamanları kapsayan, ebed müddet bir düşünce olarak tasavvur edildi (Çaha & Şahin, 2013: 19). Başka bir cümleyle ifade etmek gerekirse, Aydınlanmanın Fransa'daki versiyonu ile belirgin hale gelen pozitivizmden mülhem genel geçer ampirik doğrular merkezindeki evrensel gerçeğin dünya uluslarına yayılması ve evrensel olanın oradaki tarihsel düşünceye öncelikli kılınması amaçlandı. Dolayısıyla o uluslardaki düşünsel mirasın bypass edilmesi biçiminde bir anlam, ideoloji kavramına yüklendi (McLellan, 2012: 3).

İdeoloji kavramının dünya üzerindeki tüm toplumları içeren evrensel bir doğru olarak zuhur etmesi, söz konusu doğrunun içerisinde tarihsel olanın, bir diğer ifadeyle geçmiş zamana ait olan düşünce kökünün dışlanması, düşünsel tepkilerin verilmesine neden oldu. Bu tepkiyi gösteren düşünürlerin en öne çıkanlarından birinin Georg Wilhelm Friedrich Hegel olduğu görülmektedir (Beiser, 2019: 55).⁷ Fransa'daki Aydınlanma ile meydana gelen tarihsel ve özgül

7 Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in Alman düşüncesi içerisinde önemli bir aktör olarak bulunduğu dikkate alındığında ideoloji konusunda birbirinin karşısında yer alan iki ana hattın belirlediği ifade edilebilir. Birinci hattın, kavramı ilk kez kullanan Tracy ve Fransa'daki cumhuriyetçi aktörlerde görülen rasyonalist yaklaşıma tekabül ettiğini belirtmek mümkündür. Fransız ekolü olarak tanımlanabilecek olan bu pozisyonun karşısında inşa edilen

bilginin geri plana itildiği ideoloji tasavvurunu küçümseyen Hegel'in (Beiser, 2019: 46) ideoloji kavramına nasıl bir anlam yüklediğinin irdelenmesi, Meriç'in ideoloji mefhumu özelindeki düşüncesinin analizinde önemli bir adım olacaktır.

2. Kısmî Bilmeden Mutlak Bilmeye Doğru Yürüyüş: Hegel Düşüncesinde İdeoloji Kavramının Soykütüğü

Fransa'daki Aydınlanma döneminde tarihsel olandan soyutlanıp ampirizm bağlamında tanımlanan ideoloji kavramına karşı çıkan Hegel (1986: 298), sadece sonlu olan bilginin onaylandığından, ebedî olan bilginin ise bilgi için hiçbir anlam taşımayan öte bir dünyaya savrulduğundan söz eder. Söz konusu pratiği hiçliğin bilincine varma olarak tanımlayan düşünür, Fransız Aydınlanmasında hiçliğin sistematik bir hale büründüğünü ifade eder (Kılıçarslan, 2015: 16).⁸

Ampirizm temelinde tanımlanan ideoloji kavramından dolayı bilgi ve hakikat arasındaki ilişkinin bozulduğunu dile getiren Hegel (Ng, 2015: 393), bu durumun bilme yetisine sirayet ettiğini söyler. Fransa'dan tevarüs eden ideolojinin bilme yetisinin kısmî olarak kullanılabilirdiği bir yetiye tekabül ettiğinden dem vuran düşünür, ideolojinin tarihsel olanla, bir diğer ifadeyle geçmiş zamandan miras kalan düşünce ile mecz edilmesinin engellendiğini bildirir.

İdeoloji kavramı zikredildiğinde bilme yetisi ile karşılık verdiği dikkate alındığında Hegel'in bilme çerçevesinde ideoloji kavramı ile meşgul olduğunu belirtmek mümkündür (Eagleton, 2005: 19). Bu açıdan ideoloji kavramına yüklediği anlamın anlaşılabilmesi için evvela Hegel'in bilme kavramını nasıl anlamlandırdığının açığa çıkarılması yerinde olacaktır.

İçerisinde yaşanan dünyayı anlamlandırmanın karşılığı olarak Hegel düşüncesinde mücessem hale gelen bilme kavramının (Stace, 2019: 112), bilinç ve öz-bilinç şeklinde iki parçaya ayrıldığı anlaşılmaktadır (Kervégan, 2011: 72). Böyle bir durumda akla gelen soru, bilinç ve öz-bilinç mefhumlarının Hegel'in zihninde ne ile eş tutuldukları üzerinedir. Ortaya atılan soruya verilecek cevap; bilincin doğal alan, öz-bilincin ise tinsel alanla iltisaklı kılındığı olacaktır (Hegel, 1995: 52).

Bilme kavramının doğal alan ve tinsel alanda farklı şekilde tecessüm ettiği dikkate alındığında ideoloji kavramının da bahsi edilen iki farklı alanda iki farklı görünüme gark olduğu söylenebilir. Hegel'in ideoloji kavramı üzerine olan düşüncesinin çözümlenmesinin amaçlandığı bu başlık kapsamında kavramın ilk halinin anlaşılması için öncelikle doğal alan, bir diğer tabirle doğal yaşam tahayyülü irdelenecektir.

ikinci hattın ise Alman ekolü olduğu ileri sürülebilir. Alman ekolünün içerisinde Hegel'den hariç olarak Karl Marx, Karl Mannheim ve Jurgen Habermas gibi düşünürlerin yer aldığı belirtilebilir (McLellan, 2012: 9).

8 Hegel'in Aydınlanmaya getirdiği eleştiriler göz önüne getirildiğinde onun her daim Aydınlanma karşıtı olduğu yönünde bir zehaba kapılmak ihtimal dâhilindedir. Ne var ki, 1807 yılında yayınlanan Tinin Fenomenolojisi başlıklı eserine kadar düşünürün Fransız Aydınlanmasına yakın bir duruş sergilediği belirtilebilir. Ancak 1807 yılından sonra Hegel'in Fransız kuramlarına ve pratiğine eleştiri yönelttiği söylenebilir (Kuznetsov, 2002: 37).

Bilme yetisi ile eş tutulan ideoloji kavramının sûdur ettiği ilk alan, Hegel tarafından doğal alan olarak tanımlanır (Kılıçarslan, 2017: 232). Hegel düşüncesinde doğal alan, aynı anda tinsel alanın ön aşaması niteliğindedir (Kervégan, 2011: 93; Hyppolite, 2016: 44). Doğal yaşamdaki bilginin ne tür bir niteliğe haiz olduğu sorusu sorulduğunda beliren cevap, duyuşsal kesinliktir (Hegel, 1995: 116). Sadece beş duyuş organı ile algılanabilen şeylerin bilgi olarak kabul edildiği doğal alanda nesnelere bilinç aracılığıyla algılanır (Hegel, 1986: 35; 2014: 17). Bilinç vasıtasıyla nesneyi algılayan özne, nesneye ilişkin olarak yorumsama yetisine ehil değildir (Kılıçarslan, 2017: 230; Sunar, 2008: 14). Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse özne, nesneye dair kendisine sunulan bilgiden yola çıkarak yeni bir bilgi üretme yeteneğinden yoksundur (Hegel, 1986: 75). Dışarıdan sunulan bilgiyi düzenleme, bir diğer ifadeyle kodifike etme hakkından mahrum olan, bu açıdan dışarıdan yalıtılmış olan birey, sadece pasif bir gözlemci olmakla yetinmek durumundadır (Kılıçarslan, 2017: 231; Acar-Savran, 2013: 78).

Doğal yaşamda duyuşsal kesinlik ile algılanan nesnelere yegâne doğru olarak kabul edilmesi durumunun bir sonraki adımda vardiıldığı durak, evrensel olandır. Bir başka cümleyle söylenecek olursa duyuşsal kesinlik merkezindeki pozitivist bilgi kuramına aşkınlık vehmedilir (Eagleton, 2005: 109; Sunar, 2008: 15). Daha net biçimde ifade etmek icap ederse, ampirizmden hâsıl olan bilgi, tüm dünyanın riayet etmesi gereken bir bilme türü olarak zuhur eder (Acar-Savran, 2013: 143). Öznenin ve içerisinde yer aldığı dünyanın ampirizmden türeyen tek bir doğruya mutmain olacak biçimde tahayyül edilmesi, bilmenin doğal yaşamdaki muhtevasının tarihsel, toplumsal ve bireysel olandan varestede kılındığına, bu açıdan salt bilmeden taraf olunduğuna işaret eder (Hegel, 1986: 75; 2014: 34).⁹ Salt bilmeye mail bireyin malik olacağı yegâne şey, salt nesneyi bilmek olacaktır (Gadamer, 2021a: 52).

Doğal alanda tarihsel olandan soyutlanan bilme türünün beraberinde getirdiği kayda değer durum, ideolojinin kısmî bilmeye mahkûm edilmesidir. Ampirizm ve biçimcilikten kaynaklı kısmî bilme kısılcındaki ideoloji ile tarihsel olanın bilgisinden eksik kalınır (Acar-Savran, 2013: 167). Bu anlamda doğal alanda var olmasına müsaade edilen ideolojinin hakikatten yoksun bilgi üzerine inşa edilmesi vaka-i adiyedir. Hakikatten uzak kalınan bir ortamda, ideolojinin evrensel olan tarafından belirlenmesi söz konusudur. Bu durumun beraberinde getirdiği en büyük risk, ideolojiye rabitalı olan bireylerin de evrensel olan tarafından belirlenmesi, kendi gerçekliğinden yalıtılmaları, bu anlamda tarihsel olanın, geçmiş zamanın bilgisinden nakis olmalarıdır. Doğal alan içerisinde tarihsel olanın bilgisinden mahrum bırakılmış, hakikatten yalıtılmış, ideoloji sahibi bireyin kendi bilincinden yoksun olacağını düşünmekte bir beis olmayacaktır (Ateşoğlu, 2021: 30). Kendi bilincinden yoksunluğun kurucu bir gerçeklik haline geldiği doğal alanda hakikati içeren düşüncenin kavranması mümkün olmayacaktır (Hegel, 2021a: 55).

⁹ Ayrıca bkz. (D' hont, 1994: 58; Jameson, 2016: 117; Bozkurt, 2009: 79).

Hegel'in esas amacının dünyayı bilme olduğu dikkate alındığında (Stace, 2019: 112), kısmî bilmenin ve doğal alanın aktarımından sonra bilmenin ikinci kısmı olarak beliren mutlak bilmenin tecessüm ettiği yer olan tinsel alan üzerine eğilmek gerekmektedir. Ardından mutlak bilme yetisine işaret eden öz-bilince odaklanmak, sonrasında ise tinsel alandaki ideolojinin serencamına odaklanmak yerinde olacaktır.

Hegel düşüncesinde tinsel alan, etik yaşamın mekânıdır (Ateşoğlu, 2021: 34). Etik yaşamı mümkün kılan bilginin ne tür bir bilgi olduğu sorusu sorulduğunda beliren cevap, diyalektiktir. Hegel düşüncesinde diyalektik, tinsel alandaki çelişkilerin eş zamanlı biçimde düşünülmesi ve aşılarak birleşimi anlamına gelir (Gadamer, 2021b: 36).

Hegel'in tinsel alana ilişkin olan düşüncesinde çelişkilerin aşılmasından sonraki aşama, bilginin özneye ilişkilendirilmesine tekabül eder (Gadamer, 2021b: 33). Evrensel olan bilginin mutlak bilme dairesi içerisinde özne tarafından deneyimlenmesi, tinsel alanda yeni bilginin üretimini mümkün kılacaktır. Yeni bilginin üretimine vesile olan özne, tinsel alanın öz-bilinç sahibi bir üyesi olacaktır. Bu açıdan mutlak bilme kavramının işaret ettiği tinsel alan öz-bilinç üzerine inşa edilecektir.

Doğal alanda duyuşal kesinlik merkezindeki bilinci içerecek biçimde tasarlanmış öz-bilinç, bundan hariç olarak duyuşal ötesini de kapsar (Gadamer, 2021c: 74). Bu açıdan tinsel alandaki öz-bilincin taşıyıcısı olan özne, görünenin haricinde onun muhtevastaki özün bilgisine de vakıf olma imkânına sahiptir. Tinsel alanın zıtlıkların bütünlendiği yer olduğu dikkate alındığında öznenin hem görünenin hem de görünmeyenin bilgisini bildiği anlaşılır. Görünenin özündeki bilgiyi kavradığı andan itibaren özne, nesne üzerinden edindiği bilgiyi farklı bağlamlarda üretme, inşa etme hakkına da haiz olur (Kılıçarslan, 2017: 232; Sunar, 2008: 15). Bu açıdan nesne üzerinden düşünce üretmeyen doğal yaşamın bilinç sahibi bireyinden nesnenin özünün bilgisini içselleştiren ve o bilgiden yeni bilgiler türeten öz-bilinçli özneye doğru bir geçişin yaşandığını düşünmek mümkündür.

Tinsel alanda öz-bilinç refakatinde hareket eden özneye bu imkânı sağlayan şeyin ne olduğu sorusu belirlediğinde Hegel'in zihninde verilen cevabın "nous" olduğu görülmektedir. Sözü edilen kavramın Hegel düşüncesinde kendi farkındalığına ulaşma anlamında tanımlandığı görülmektedir (Avineri, 2021: 526). Farklı olduğunun bilgisi refakatinde nesneyi karşılayan, ondan bilgi üreten ve onu da dönüştüren hatta başkalaştıran öznenin (Baştürk, 2017: 102), bu işlemi kendi gerçeği, kendi farkındalığı ile yapması nous kavramına denk düşer (Gadamer, 2021b: 44). Kendi gerçeğinin farkında olan öznenin evrensel bilgiye tümünden tâbi olmaması ise onun öz-bilinç sahibi olduğuna işaret eder. Öz-bilincin limanındaki özne, tüm dünyayı kendi hakikati ve varlığı olarak deneyimlemeye mütemayil durumdadır (Gadamer, 2021c: 75). Sergilediği bu pratik ile Hegel'in, boş gösteren olarak işaret ettiği evrensel olanı öznenin bilgisine tâbi kıldığı, onun özgül bilgisi bağlamında evrensel olanı yeniden kodladığı ileri sürülebilir. Evrensel olanın, bir

diğer ifadeyle nesnenin kendi gerçeği doğrultusunda karşılanması ve yeniden anlamlandırılması, Hegel tarafından kendinin kılma ve daha yüksek bir seviyeye çıkarma olarak tanımlanır (Hegel, 2021b: 77).¹⁰

Evrensel bilginin kendinin kılınmasının Hegel düşüncesinde etik olana işaret ettiği dikkate alındığında kendinin kılma eyleminin muhtevasında barınan unsurların ne ya da neler olduğu sorusu dikkati cezp eder. Sorulan soru bağlamında ilk unsurun zaman olduğu ifade edilebilir. Hegel'in düşüncesinde tinsel alandaki zaman kavramı, öznenin hafızasıyla, bir diğer deyişle öz-bilinciyle ürettiği spesifik bir geçmiş zaman ve şimdiki zaman deneyimine tekabül eder (Güney, 2017: 12). Söz konusu deneyim Hegel tarafından şu şekilde ifade edilir:

Günümüz dünyasının bireyleri olarak bizlere ait olan öz-bilinçli aklın sahip olduğu şey birdenbire ortaya çıkmamıştır, ne de yalnızca şimdinin toprağında yetişmiştir. Bu sahip olduğumuz şey, daha önce mevcut/şimdi olan olarak, miras alınan şey ve emeğin ürünü olarak, değerlendirilmelidir. (...). Her kuşağın bilimsel ve zihinsel etkinlikte üretmiş olduğu şey, tüm geçmiş kuşakların kendi birikimlerini aktardıkları bir ata yadigârıdır. O ata yadigârı, birbirlerini izleyen her kuşağın ruhunu, zamanın zihinsel/düşünceye dayalı tözünü, onun ilkelerini, ön yargılarını ve de sahip olduklarını teşkil eder. Alınmış olan şey değişikliğe uğrar ve üzerinde işlemde bulunulmuş olan malzeme, aynı zamanda hem zenginleşmiş hem korunmuş olur (Hegel, 2021b: 76-77).

Hegel'den aktarılan pasajdan da görüleceği üzere, geçmiş zamandaki bilgi ve şimdiki zamanın bilgisi arasında bir akışkanlık, birbiri içine geçmişlik hali söz konusudur (Hyppolite, 2016: 51). Akışkanlık halinin beraberinde getirdiği durum, şimdi ve geçmiş arasında devamlılık olması, aynı zamanda şimdinin geçmiş tarafından belirlenmesidir (Kojève, 2021: 350 ve 354). Belirlenme özelinde dikkat edilmesi gereken husus, geçmiş zamandaki bilginin, şimdiki zamanın bağlamına göre bir miktar değiştiğidir. Bu açıdan Hegel düşüncesinde geçmiş zamandaki bilginin bir yönüyle korunduğu ancak diğer bir yönüyle de aşıldığına şahit olunmaktadır. Söz konusu durumun Hegel düşüncesinde tekabül ettiği kavram, "aufhebung" olarak tecessüm eder (Pinkard, 2020: 331).

Zaman kavramının spesifik olarak tasarlandığı dikkate alındığında bu durumu mümkün kılan şeyin ne olduğu sorusu belirir. Böyle bir soruya verilecek cevap, mekân olarak neşet eder. Bu açıdan kendinin kılma eyleminin içerisinde

10 Kendinin kılma eyleminin karşılığı olarak beliren "meinung" kavramı kanı anlamına gelirken, kavramın kökü olan "meinen" ise ortak bir kökü korumak için eski kanı edinmeye denk düşer. Ivan Soll'a göre sözcük oyununa başvuran Hegel, meining kavramını "kendine has olma" ve "öznel olmak" olarak tanımlar. Kendine has olmanın Hegel'deki karşılığı ise kanısını edindiğim şeyin bana ait olması biçiminde tecessüm eder (2019: 107-108). Bu açıdan Hegel'in özel olarak ideolojiiyi, genel olarak ise evrensel düşünceyi, kanısını edinerek kendine ait bir şeye dönüştürme amacında olduğu belirtilebilir. Çalışma kapsamında bir sonraki başlıkta incelemeye konu olacak Cemil Meriç'in de özel düzlemde ideoloji, genel düzlemde ise modern, bir diğer ifadeyle evrensel bilgi konusunda Hegel ile aynı yerde durduğu ileri sürülecektir.

zamandan sonra yer alan unsurun mekân olduğu ifade edilebilir. Hegel düşüncesinde mekân kavramı ilkin evrensele işaret eden dünya olarak görünse de (Kılıçarslan, 2017: 232; Harris, 2021: 137), nihai olarak sınırlandırılır. Sözü edilen sınırlandırılma, “bu” sıfatı ile mümkün kılınır. Bu sıfatı aracılığıyla genel olan ile birlikte tahayyül edilen mekân kavramına tikel, spesifik ya da özelleştirilmiş bir içerik yüklenir (Soll, 2019: 102). Tüm dünyayı içeren evrensel mekân kavramı, Hegel düşüncesinde tarihsel olanı içselleştirmiş özne tarafından tikel bir mekâna dönüştürülür.

Tinsel alanın zaman ve mekân bağlamında düşünülüşü göz önüne getirildiğinde ideoloji kavramının tinsel alandaki durumu belirgin hale gelir. Açık bir biçimde ifade etmek gerekirse, Hegel tarafından şimdiki zamanın ve bu mekânın dışının bilgisi olarak kabul edilen ideolojinin geçmiş zamanın ve bu mekânın bilgisi ile karşılanması söz konusudur. Başka bir cümle ile ifade edilirse, şimdiki zamanın bilgisi olan ve evrensel mekâna, daha açık biçimde Fransa’ya işaret eden ideoloji kavramının geçmiş zamana ve geçmiş zamana yer veren bu mekâna, Prusya’ya ait olan bilgi ile etkileşime sokulması Hegel tarafından savunulur. Sözü edilen etkileşimden bu mekânı ve bu zamanı içeren tarihsel olana, tinsel olana göre inşa edilmiş, kendi kılınmış, öze yakın bir ideoloji murat edilir. Hegel’in düşüncesinde evrensel olanla iltisaklı görülen ideoloji, bu mekânın ve geçmiş zaman ile devamlılık gösteren şimdinin hakikatine evrilir (Hegel, 2006: 199). İdeolojinin zaman ve mekân bağlamında kendine göre yeniden üretilmesinin ondaki evrensel olanın tamamen dışlanması anlamına gelmeyeceğini ifade etmek bu noktada önem arz eder. Bu anlamda Hegel, zaman ve mekân merkezindeki özün totolojisinden, bir diğer ifadeyle özcülükten¹¹ uzak kalmayı, evrensel olanı bütünüyle ona kurban etmemeyi amaçlar (Soll, 2019: 35).

Şimdiki zaman ve dışsal olan ile bağlantılı biçimde tahayyül edilen ideoloji kavramının kendine ait olan bir öz-bilinç ile karşılanması Hegel’in ideoloji kavramına bakışını açıklar. Öz-bilincin farklı olanın geçmiş zaman ve bu mekân dâhilinde kendi gibi bir şeye dönüşümü olarak tanımlanması, Hegel’in ideoloji tartışmalarına sunduğu bir katkı olarak belirir. Sözü edilen katkıdan yola çıkarak Türkiye’deki düşünce hayatının önemli isimlerinden biri olan Cemil Meriç’in ideoloji kavramı konusunda geliştirmiş olduğu düşünce refleksinin Hegel’in perspektifinden okunması mümkün görünmektedir.

Haber’i İnşa ile Kendinin Kılma Girişimi: Cemil Meriç Düşüncesinde İdeoloji Kavramının Serencamı

Modernleşme sürecinde beliren ideoloji kavramının, söz konusu sürecin boyutları ile ilişkilenererek var olduğu ifade edilebilir. Modernleşme sürecinin en genelde teknik olan ve etik olan üzerinden mücessem hale geldiği dikkate alındığında ideoloji kavramının da iki boyut üzerinden tasavvur edildiği

¹¹ Özcülüğün bir topluluğu tanımlayan tek bir özelliğin olduğunu düşünme olarak belirlediği dikkate alındığında (Calhoun, 2009: 18), Hegel’in zaman ve mekânı bir toplumu ve düşüncesini belirleyen tek özellik olarak görmekten kaçındığı beyan edilebilir.

söylenbilir. Bu tarz bir bakış açısının en belirgin örneği olarak öne çıkan Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in, teknik olanı doğal alan, etik olanı ise tinsel alan olarak kavramsallaştırdığı önceki bölümde belirtildi. Hegel'e benzer biçimde modernleşme sürecinin bir çıktısı olarak ideoloji kavramına yaklaşan ve ideolojiyi düşünce, düşünceyi ise teknik olan ve etik olan ile iltisaklı olacak biçimde yorumlayan düşünürün Cemil Meriç olduğu ileri sürülebilir.

İdeoloji kavramını düşünce bağlamında yorumlama tercihinde bulunan Meriç, Hegel'in doğal alan ve tinsel alan modeline paralel olacak biçimde düşüncenin, dolayısıyla ideolojinin iki ayrı alanda iki ayrı biçimde tecessüm ettiğini ifade eder. Bu açıdan Meriç'in tasavvurunda iki farklı biçimde görünen ideolojinin irdelenmesi yerinde olacaktır.

Düşünce yaşamına yön veren usta olarak andığı Hegel'in düşüncesini yine düşünce hayatına yön veren diğer bir usta olarak belirttiği İbn Haldun ile karşılayan Meriç (2021a: 45), doğal alanı "haber", tinsel alanı ise "inşa" olarak kavramsallaştırır. Meriç her iki kavramı da İbn Haldun'dan iktibas eder. Haber kavramını olduğu gibi inanma olarak tanımlayan Meriç, inşa kavramının ise yoruma tekabül ettiğini söyler (Arslan, 2012: 257). Hegel'in tasavvur ettiği doğal alanda yaşayan bireyin nesnel bilgiyi olduğu gibi kabul etmesinin Meriç'in tahayyülünde haber, tinsel alandaki öznenin nesnel bilgiyi tarihsel olanın bilgisi bağlamında yeniden yorumlamasının, üretmesinin başka bir tabirle kendine göre deneyimlemesinin ise inşa olarak karşılık bulduğunu düşünmek mümkündür.

Doğal alanın haber biçiminde tanımlandığı dikkate alındığında ideoloji kavramının haber alanındaki ahvalinin ne olduğu sorusunun cevaplanması gerekmektedir. Ancak ondan önce söz konusu kavramın Meriç'in zihnindeki yalın haline göz atmak olan yerinde olacaktır: "*Destutt de Tracy yeni bir kelime uydurur: İdeoloji. Kelimenin en geniş anlamıyla: düşüncelerin ilmi. Felsefenin yerine geçecek olan bu yeni ilmin konusu, düşünceler, düşüncelerin kanunları, kendilerini dile getiren işaretlerle münasebetleri ve kaynakları.*" (Meriç, 2018a: 261).

Meriç'in ideoloji kavramına ilişkin olarak geliştirmiş olduğu tanım dikkate alındığında düşünce kelimesinin öne çıktığı görülmektedir. Böyle bir durumda düşünceye nasıl yaklaştığı, yani ona ne anlam yüklediği sorusu ortaya çıkmaktadır. Bahse konu olan sorunun cevaplanması için evvela ideolojinin ne tür bir ortamda neşet ettiği irdelendiğinde haber alanı ile karşılaşıldığı ifade edilebilir. Haber'in yapısal bir gerçeklik olduğu ortamda husule gelen ideoloji kavramına anlam yüklenen pozisyon, Meriç'e göre salt biyolojik olan perspektifinde kurgulanır. İdeal durumda biyoloji, sosyoloji ve fizyolojiyi içerecek biçimde tahayyül edilmesi gereken ideoloji kavramı, Meriç'e göre haber alanında biyolojik olana indirgenir (2019a: 153). Biyolojik olanın eşitler arasında birinci unsur olduğu, hatta aşkınlık atfedildiği andan itibaren ideoloji kavramının maddeciliğe ve pozitivizme göre tasarlanması mukadder olur (Meriç, 2019b: 290). Haber alanında biyolojik olandan, ampirizmden ve pozitivist pozisyondan anlam yüklenen ideoloji kavramı, Hegel'in doğal alanındaki duruma benzer biçimde,

tarihsel olandan daha açık ifadeyle geçmiş zamanın bilgisinden münezze bir hale bürünür (Meriç, 2019a: 153). Bu anlamda Meriç'in haber alanı tasarımıdaki ideoloji kavramı, Hegelyen tabirle kısmî bilmeye işaret eder. Bu durumda tarihsel, toplumsal ve bireysel olan idrak edilemez olur (Hegel, 1986: 75; 2014: 34). Meriç'in zihninde bu durum, tarih şuurundan mahrum ideoloji olarak tanımladığı "obskürantizm"¹² kavramına delalet eder (Meriç, 2020a: 263). Tarihsel olanın bilgisinden mahrum bırakılmış, hakikatten uzaklaştırılmış ideoloji sahibi bireyin kendi bilincinden, Hegelyen biçimde ifade etmek gerekirse, öz-bilincinden mahrum olacağını düşünmek mümkündür. Bu durumu hafızanın zarar görmesi olarak tanımlayan Meriç, salt biyolojik olanı bilme merkezinde tasarlanan ideolojinin husule geldiği anda boşluğun, sersemliğin ve biyolojik olanın uğultusunun başladığını söyler (2020b: 145).

Tarihsel olanın bilgisinin ihtiva edilmediği ideoloji kavramının Türkiye'de de görüldüğünden yakınan Cemil Meriç, söz konusu olumsuzluğun bir yönüyle Osmanlı İmparatorluğu öncesinden başka bir yönüyle de imparatorluğun son dönemindeki Batılılaşma sürecinden kaynaklandığını ifade eder. Osmanlı'dan önceki dönemde gerek Arapçanın gerekse Acemcenin müstakil bir düşünceyi içermediğini belirten Meriç, bundan dolayı imparatorluk dönemindeki düşünce yaşamına olumsuz bir mirasın tevarüs ettiğini söyler (2021b: 250). Bunun dışında İslâm düşüncesinin, 13. yüzyıldan sonra insanlık düşüncesinin bütününden irtibatının kesildiğinden dem vuran düşünür, Doğu Rönesans'ının bittiğini ve Asya'nın karanlığa gömüldüğünü, bu durumun da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki düşünce yaşamına olumsuz biçimde yansıdığını dile getirir (Meriç, 2018a: 71).

Karanlıktan kaynaklanan eksik bir bilmenin Osmanlı dönemindeki düşünce yaşamına sirayet ettiğini belirten Meriç, Tanzimat Fermanı ile başlayan Batılılaşma sürecinin sözü edilen sorunlu bilgiyle karşılandığından söz eder (2012a: 219). Tanzimat dönemine devreden bir düşünce bakiyesinin yokluğu ile birlikte Meriç'e göre söz konusu dönemde geçmiş zamanın görmezden gelinmesi de kısmî bilmenin sebebi olur (2018a: 27). Meriç, iki sebepten dolayı Tanzimat dönemindeki düşünürlerin Osmanlılıktan İran'a, Turan'a, Yunan'a ve Çin'e kaçtıklarını, bu kaçışların Osmanlı'nın yıkımına sebep olduğunu iddia eder (Açıkgöz, 1993: 42).

Tarihsel olandan yoksun halde Batı coğrafyasından gelen bilgi ile karşılaşmaktan bir sonraki adım, Meriç'in nezdinde şuursuzluk olarak belirir. Şuursuz olmak ise "*Kendi elleriyle gözlerini çıkaran birer idrak hastası olma*" halidir (Meriç, 2020a: 474). İdrak yoksunluğu hastalığına yakalanma durumu, kendine ait olmayan bilgiye mağlup olma, hatta köle olma ile eş değerdedir (Göze, 2012: 53 ve 57; Meriç, 2018a: 164; 2021b: 200; 2020a: 478-479). Kendi elbisesini dikme

12 Obskürantizm kavramının kökü olarak tanımlanabilecek olan "obscurum", karanlık olanı açık bir şeyle tanımlamak yerine daha karanlık bir şeyle tanımlamaktan doğan yanlış verilene ad anlamına gelir (Cevizci, 1999: 636). Buradan yola çıkarak Meriç düşüncesindeki obskürantizm kavramının, bir durumun ya da bir düşüncenin geçmiş zamanın bilgisi ile aydınlatılması yerine karanlığa itilmesine işaret ettiği ifade edilebilir.

yerine hazır elbise ile yetinme biçiminde metafor kuran Meriç, bu tarz bir durumda tarihten gelen hazinelerin yerine düşmanın putlarının değişmeyen gerçeklik olarak tecessüm ettiğini ifade eder (Meriç, 2018a: 9). Dışarıdan gelen bilginin içerideki tarihsel bilgi ile etkileşime sokulmadan tek gerçeklik olarak kabul edilmesi Meriç'e göre papağan olma haline işaret eder (Eren, 2012: 105). Hegel'in perspektifinden yorumlandığında, papağan olmanın bireyin dışsal bilgiden yorum üretememesine, haberi olduğu gibi kabul etmesine, dışsal olandan kendi deneyimini inşa edememesine bu açıdan sadece pasif bir gözlemci olmakla yetinmesine referans verdiği belirtilebilir (Hegel, 1986: 75; Kılıçarslan, 2017: 230-231; Acar-Savran, 2013: 78).

Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemindeki Batılılaşma sürecinin, öncesi ile benzerlik gösterdiğini ifade eden Meriç, geçmiş zamanın bilgisinin geri plana itildiğinden söz eder. Meriç'e göre bahsi edilen durumun sebebi, pozitivistdir (2020a: 255). Düşünür, pozitivism vesayetinde geçmiş zamanın ötelenmesinin en net göstergesinin Dil ve Harf Devrimleri olduğunu dile getirir. Devrimler sonucunda nesiller arası devamlılığın hepten ortadan kalktığını ifade eden düşünür, 600 yıllık bir mirasın rafa kaldırıldığından bahseder (Meriç, 2020b: 301). Söz konusu mirasın denklemden çıkarılmasıyla birlikte kendimizi seyredemediğimizden yakınan düşünür, bize ait olanın bilgisinden uzak kaldığını beyan eder (Gürbilek, 2008: 80). Gerek Harf gerekse Dil Devrimlerinin beyin ameliyatı anlamına geldiğini belirten Meriç, ameliyatın, hafızanın, bir diğer ifadeyle idrakin ölümünü beraberinde getirdiğini söyler (2021b: 250). Meriç'in düşüncesi Hegel perspektifinden okunduğunda, devrimler sonucunda tarihsel ve toplumsal olandan bağımsız olan salt bir bilmenin belirgin hale geldiği ifade edilebilir (Hegel, 1986: 75; 2014: 34). Bilmenin özneleşmemesine referans veren böyle bir durumda Türkiye'de yaşayan bireyin dünyayı ve ondan tevarüs eden ideolojiyi tarihsel olanla ilişkili olacak biçimde idrak edemediğini, içselleştiremediğini ve oradan kendi bilgisini inşa edemediğini düşünmek mümkündür.

Cemil Meriç'e göre, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemindeki modernleşme sürecinde geçmiş zamanın bilgisine başvurulmamasının, tabiatıyla idrakten ya da bilme eyleminden mahrum kalmanın sonucu, ideolojinin yapısal bir gerçeklik suretine bürünmesi olmuştur. Düşünür, obskürantizmden mülhem ideolojinin genel geçer doğru olarak kabul gördüğü Türkiye'de, bireyin, hakikatin sadece dışarıya diğer bir ifadeyle evrensel ait olan kısmına mahkûm edildiği iddiasını dillendirir (Meriç, 2018a: 195). Hafıza merkezindeki idrakten yoksun bireyin gördüklerini hayal olarak niteleyen Meriç, Türkiye'de deneyimlenen ideolojinin tam olarak hayale tekabül ettiğini ileri sürer (2017: 11-12). Düşünüre göre bu durumun en önemli nedeni, bireyin gündelik hayatında karşılaştığı her şeyin ideolojiden türediği yönünde bir seraba kapılmasıdır. Meriç'in düşüncesinden yola çıkarak, Türkiye'de yaşayan bireyin, hayali, bilme bir diğer ifadeyle idrak ile eş tuttuğu söylenebilir. Bu açıdan Hegel'in doğal alan tasavvurundaki kısmî bilmenin Meriç'in Türkiye tahayyülünde tekerrür ettiği ifade

edilebilir. Daha net bir biçimde ifade etmek gerekirse, geçmiş zaman merkezindeki tarihsel olanın bilgisinden yoksun olan Türkiye'deki bireyin esasında Hegel'in ifadesiyle doğal alan, Meriç'in ifadesiyle ise haber alanında yaşadığını düşünmek mümkündür. Böyle bir durumu deneyimleyen bireyin, haberi yorumlamadan mahrum kaldığı, hakikatin sadece bir yönüne vakıf olduğu, evrensel olarak kodladığı ideolojiye yegâne gerçek olarak riayet ettiğini düşünmekte bir sakınca görünmemektedir.

Vakıf olunan pozitivist bilginin tarihsel olanın bilgisi ile mecz edilmediği Türkiye'de, haber alanında yaşayan bireyin, ideolojiyi tek gerçek olarak kabul ettiğinin, deyim yerindeyse ona itaat ettiğinin Meriç tarafından ifade edildiği görülmektedir. Düşünür, dışarıdan sirayet eden ideolojiyi sorgulamadan kabul eden bireyin, onu ilmiyal gibi ezberlemeye kalktığından söz eder (Meriç, 2018b: 229). Tarihsel bilgiden yoksun bir ezberin idrake giydirilmiş deli gömleği olduğunu belirten Meriç (2021a: 92), deliliğin dışsal olanın bir diğer ifadeyle evrensel olanın tekrarı olarak tecessüm ettiğini şu şekilde dile getirir:

İzm'ler düşünceye dur diyen birer nastır. Yarım hakikatları şişirerek kocaman bir yalan haline getiren ve ülkeden ülkeye taşınınca bütün değerlerini kaybeden birer mit. Belli bir iklimde açan bu hayal ve düşünce çiçekleri kuruyup dikenleştikten sonra memleketimize süpürülürler. Başkaları için kanat, bizim için zincir. Aydınlarımız, hasta efendisinin ilâçlarını sırf efendisi kullanıyor diye aşırıp içen uşağa benziyorlar. Sakson köleler boyunlarında bir tasma taşırlarmış; sahiplerinin ismi yazılıymış bu tasmada (Meriç, 2012b: 65).

Bilginin kendine ait tarihsel olan bağlamında yeniden kodlanmamasının açık biçimde görüldüğü bu pasajda, Hegelyen bir okumayla bireyin salt bilmeye, bir diğer tabirle kısmî bilmeye mahkûm edildiğini düşünmek mümkündür. Bu anlamda Türkiye'de ideolojiyi haber alanında deneyimleyen bireyden beklenen şeyin o ideolojiyi olduğu gibi kabul etmek, aynen tekrarlamak bir diğer ifadeyle o haliyle aktarmak olduğu görülmektedir (Meriç, 2017: 231). Meriç'in ifadesi dikkate alındığında, haber alanında tasvir ettiği ideolojiye meftun birey ile Hegel'in doğal alandaki ideolojiye inanan birey arasında bir örtüşme olduğu ileri sürülebilir. Gerek Meriç'in gerekse de Hegel'in düşüncesinde ideoloji dâhilinde yaşayan bireyin, pasif kaldığı, kendine ait yorum üretmediği, ideolojiyi evrensel olanla eş anlamlı tanımlayıp kabul ettiği, onu tarihsel olanın bilgisinden muaf kıldığı, bu açıdan kısmî bir bilmeye mahkûm olduğu anlaşılır. Tarihsel olanın bilgisi refakatinde ideolojiyi anlamlandırmayan bireyin her iki düşünürün nezdinde de hakikatin bilgisinden yoksun olmakla itham edildiği görülür.

İdeolojinin tarihsel olan ile etkileşmeden aktarımının Türkiye'deki haber alanında makes bulmuş halinin sağ ve sol akımlar olduğunu belirten Meriç, her iki pozisyonun da içerisinde körü körüne inanmış bireyler barındırdığını ifade eder (2021a: 79). Gerek sağ gerekse sol kavramının Türkiye'deki toplumsal gerçeklik ile

uyumsuz olduğunu ileri süren düşünür, Türkiye'deki gerçekliğin bu ülkenin kavramları ile anlatılması gerektiğini dile getirir (Meriç, 2021a: 81).

Türkiye'deki tarihsel olanı içeren bir düşünce, tabiatıyla idrak ya da bilme merkezinde ideoloji inşasının mümkün olup olmadığı üzerine düşünen Cemil Meriç, soruya şu şekilde cevap verir:

İdeolojiler, uçurumları aydınlatan hırsız fenerleri. İstemesek de onlara muhtacız. Kaosu kozmos yapan insan zekâsı, tecrübelerini ideolojilerde sergilemiş. İdeolojiye düşmanlık, tek izm'e teslimiyettir: Obskürantizme. İdeolojiler siyaset dünyasının haritaları. Haritasız denize açılır mı? Ama harita tehlikeli bir yolculukta tek kılavuz olamaz. Pusulaya da ihtiyaç var. Pusula şuur: Tarih şuuru, milliyet şuuru, kişilik şuuru (Meriç, 2021a: 95).

Evensel olarak tanımladığı ideoloji kavramının tümünden reddedilmesinin mümkün olmadığını ifade eden Meriç, kavramın tarihsel olan bir diğer tabirle kendine ait olan ile karşılaşması gerektiğinden söz eder. Toplumsal sancıların yaşandığı dönemlerde ihtiyaç duyulan anlam verme yetisinin bir parçasında ideoloji kavramına yer verilmesinin kaçınılmaz olduğu kanaatini taşıyan düşünür, şahsiyet merkezindeki tarihsel olanın da en az ideoloji kadar elzem olduğunu savunur. Tarihsel olanın bilgisinden mahrum bir ideolojinin haber alanında var olduğunu ve oradaki şuurun ve idrakin tahribine yol açtığını düşünen Meriç, tarihsel olanın mihmandarlığında var olan bir ideolojinin sadece inşa alanında mümkün olacağına kanidir. Hegelyen bir perspektiften okunduğunda tarihsel olanın merkezinde inşa edilecek olan tinsel alanın ideolojiye rehber olabileceği argümanının Meriç'in düşüncesinde tarihsel olanı içeren inşa alanındaki ideoloji biçiminde yankı bulduğu anlaşılmaktadır.

Evensel olanı, bir diğer söyleyişle dışarıdan sirayet edeni imleyen ideolojiye inşa alanında refakatçi olarak tahayyül edilen tarihsel olanın tam olarak neye tekabül ettiği sorusu belirlediğinde Meriç, söz konusu sorunun cevabının hayatındaki son düşünsel deneyiminde saklı olduğunu bildirir. Meriç, son düşünsel durağa varabilmek için öncesinde başka düşünsel eşikleri aştığını ifade eder. Düşünür, yaşamındaki bütün ideolojik durakları şu şekilde açıklar: "1917-1925 koyu Müslümanlık devri, hacı hoca olmak isterdim. 1925-1936 devri şöven milliyetçilik. 1936-1938 sosyalist devrim. 1938-1960 arâf diyebileceğim kuluçka devri. 1960-1964 Hind devrim. 1964'den sonra sadece Osmanlıyım." (Göze, 1975: 7-8).

"Osmanlılık"¹³ kavramının nihaî düşünsel pozisyonuna tekabül ettiğini ifade eden Meriç'in önceki paragrafta yer verilen ifadesi dikkate alındığında Batılılaşma sürecinde Türkiye'deki düşünceye tesir eden ideolojinin Osmanlılık ile

13 Osmanlılık kavramının milliyetçi-muhafazakâr pozisyonda yer alan kimi isimler tarafından Osmanlı geçmişini yüceltmeye ve bununla övünmeye denk düşecek biçimde yorumlanabildiğini belirten Tanıl Bora'nın (2006: 518) ve Cökhan Çetinsaya'nın (2006: 361) ifadeleri dikkate alındığında, Meriç'in zihnindeki kavramın milliyetçi-muhafazakâr tasavvurdakini pek yansıtmadığını belirtmek gerekir. Bu açıdan Meriç'in tahayyülündeki Osmanlılığın, zamanda kopuş olmamasına denk düştüğü söylenebilir (Meriç, 2012c: 54).

karşılanmasından taraf olduğu ve onu tarihsel olan ile eş tuttuğu görülmektedir. Osmanlılığı tarihsel olana rapteden Meriç'in düşüncesi Hegel perspektifinden yorumlandığında söz konusu kavramın kendine ait olana, daha açık bir deyişle öz-bilince tekabül ettiği söylenebilir. Hegel düşüncesinde öz-bilincin nüvesinde yer alan ve farklı olduğunu bilme anlamına gelen *nous* kelimesinin (Avineri, 2021: 526), Meriç'in düşüncesinde Osmanlılığa işaret ettiği ifade edilebilir. Dışarıdan tevarüs eden ve evrensel olanı içeren ideolojinin Osmanlı farkındalığı ile karşılaşması, idrak edilmesi ve Osmanlılık hakikatine göre deneyimlenmesi, bir diğer söyleyişle dönüştürülmesi Meriç tarafından savunulur. Düşünüre göre evrensel olan ideoloji, ancak Osmanlı öznesi tarafından idrak edilecek, içselleştirilecek, organikleşecek ve Osmanlılık merkezindeki kendimize ait kılınacaktır.

Öz-bilincin Osmanlılığa işaret ettiği, özünde ise dışsal olanın Osmanlı kılınması olduğu göz önüne getirildiğinde akla gelen soru, bunun nasıl mümkün olacağı üzerinedir. Sorunun cevabının verilmesi için evvela, dünyanın Osmanlı hakikati olarak benimsenmesinin ne tür mekanizmalar ile mümkün kılınacağına tespit edilmesi elzemdir. Bu noktada, Meriç'in şu ifadesi açığa çıkar: *“Ben sadece Müslüman değilim; hem Müslümanım, hem Hristiyan’ım hem de Budistim.”* (Vayni ve Turan akt. Cündioğlu, 2010: 22). Meriç'in bu ifadesinden yola çıkıldığında Müslümanlığın İslâm dinine, Hristiyanlığın Avrupa'ya, Budizm'in ise Hint medeniyetine denk düştüğü söylenebilir.

Meriç'in düşüncesinde inşa alanında, Hegelyen tabirle tinsel alanda yer verilen dünyaya ait olan ideolojinin Osmanlılık hakikati biçiminde kavranması eyleminin iki tür mekanizma üzerinden gerçekleştiği ifade edilebilir. Mekanizmaların ilkinin, mekânsal kılma biçiminde zuhur ettiği belirtilebilir. Bu bağlamda mekân ayağında Akdeniz coğrafyasının tahayyül edildiğine şahit olunmaktadır (Meriç, 2020b: 150). Yukarıdaki ifadesinden yola çıkarak, Müslümanlık biçiminde görünen İslâm düşüncesi, Budizm biçiminde mücessem olan Hint düşüncesi ve Hristiyanlık biçiminde neşet eden Avrupa düşüncesinin ise mekânın bileşenleri olarak Meriç tarafından tasarlandığı söylenebilir. Meriç'in amacının, Hegel ile benzer biçimde, ideolojiyi mekâna, Osmanlıya, bir diğer tabirle Osmanlı'nın burası olan Akdeniz'e ait kılma olduğunu düşünmek mümkündür.

Mekânın nüvesinde yer verilen İslâm düşüncesine, Hint düşüncesine ve Avrupa düşüncesine Meriç tarafından yüklenen anlamın keşfi için düşünce geleneklerinin ilişkilendirildiği zamanların da anlaşılması gerekmektedir. Burası, dünyevî olan ideolojinin Osmanlıya ait kılınmasına imkân veren ikinci mekanizma olan zamansal kılmanın başladığı andır. Başka bir cümleyle ifade etmek gerekirse mekâna işaret eden üç düşünce geleneğinde Meriç tarafından idealize edilen zaman aralıklarının ne olduğunun anlaşılması, tarihsel olanın, Osmanlıya dair olanın mekân boyutu ile birlikte zaman boyutunun anlaşılmasını da mümkün kılacaktır.

Kendine ait kılmanın zaman boyutunun geçmiş zaman ve şimdiki zamanı içerdiği dikkate alındığında (Hegel, 2021b: 76-77), şimdiki zamana işaret eden ideolojinin mutlak olarak bilinmesi diğer bir ifadeyle idrak edilmesi için geçmiş zamanın bilgisi Meriç açısından zorunludur. Dışarıdan Türkiye'ye sirayet eden ve evrensel bir boyutu olan ideolojinin Türkiye'ye, Türkiye'nin ruhu olarak tahayyül ettiği Osmanlılığa ait kılınması için başvuru olan geçmiş zamanın ilk parçası, Meriç'e göre İslâm düşüncesi içerisinde yer almaktadır.

İdeoloji kavramının Türkiye'ye ait kılınması için mekânın bir parçası olarak başvuru olan İslâm düşüncesinde Meriç tarafından idealize edilen zaman aralığı, 12. ve 14. yüzyıllardır (Meriç, 2021c: 18). Bu dönemi Meriç için değerli kılan şey, o dönemin bir yandan düşünsel etkileşimlere sahne olması, diğer yandan etkileşimlerden yeni bilginin inşa edilmesidir. İslâm düşüncesinin etkileşimler sonucunda yeniden üretilmesinde öne çıkan ilk düşünürün İbn Sina olduğunu belirten Meriç, onun Aristoteles, İskenderiyeli yorumcular ve yeni Platoncuları tevhid ettiğini dile getirir. Bu açıdan Meriç'in nezdinde İbn Sina'nın önemli olmasının nedeni, Yunan felsefesini İslâm perspektifine uydurmaya çalışması, onu İslâm düşüncesi merkezindeki kendine ait kılmaya çalışmasından kaynaklanır (Meriç, 2020a: 222).

Yunan düşüncesinin İslâm geleneğinde organikleşmesi için çaba gösteren İbn Sina'dan başka 14. yüzyılın İslâm düşüncesinde öne çıkan diğer bir düşünür, Meriç'in nezdinde İbn Haldun'dur (2018c: 29 ve 176). İbn Haldun'un Meriç'in nezdinde esas önemi, farklılık temelinde yeni bilginin inşa edilmesine ilişkin geliştirmiş olduğu düşünceden kaynaklanır. Bu açıdan Meriç'in düşüncesinde İbn Haldun'a ne tür bir anlam yüklendiğini aktarmadan evvel İbn Haldun'un düşüncesinin özetlenmesi yerinde olacaktır.

Özgül bir coğrafyanın bir diğer ifadeyle mekânın içerisinde insanı anlama gayreti, İbn Haldun'un düşüncesinde "umran" kavramına denk düşer. Umran kavramını varlığın hakikatini bilme olarak tanımlayan İbn Haldun, insanın hakikatine coğrafya dâhilinde vakıf olunacağını, dünyanın ancak bu şekilde anlaşılacağını belirtir (Hassan, 2015: 50). Hakikatin idrak edilmesinde başvurulacak olan umran kavramı, coğrafya dâhilinde hem geçmiş zamanın hem de şimdiki zamanın bilgisini aynı anda idrak etmeye tekabül eder (İbn Haldun, 2007: 189). İbn Haldun'a göre iki farklı zamana ait bilginin aynı anda bilinmesi, kutsal olanın korunması anlamına gelen "asabiyet" kavramı ile mümkün olacaktır (2018: 17). Kutsal olanın geçmiş ile ilişkilendiği dikkate alındığında İbn Haldun'un zihninde geçmiş zamanın korunması ile şimdiki zamanın anlaşılacağı ve dünyanın hakikatinin bilineceğini düşünmek mümkündür.

İbn Haldun düşüncesinde öne çıkan insanın coğrafya bağlamında anlaşılma durumunun Meriç düşüncesine insanın Osmanlı dâhilinde idrak edilmesi biçiminde yansıdığı görülmektedir. Meriç'e göre İbn Haldun'un en özgün tarafı, insanı muayyen bir coğrafyanın, belirgin bir mekânın ürünü olarak görmesi ve bu çerçeveden anlama tercihinden kaynaklanır (2018c: 70). Hakikatin ve

dünyanın, muayyen olmanın getirdiği farklılıkla ya da nousla anlaşılmasının öz-bilincin inşasını beraberinde getireceği söylenebilir. Bu açıdan belli bir mekân içerisindeki insanın, dünyayı farklılıktan kaynaklı kendi hakikati olarak deneyimleyeceği (Gadamer, 2021c: 75) ve onu kendine ait olan bir anlama göre inşa etmesi konusunda İbn Haldun ile Meriç'in örtüştüğünü düşünmek mümkündür. Kendine ait olanın geçmiş zaman, evrensel olanın ise şimdiki zamana tekabül ettiği dikkate alındığında, şimdiki zamanın geçmiş zamana göre yeniden kodlanması, her iki düşünürün zihninde umran kavramının karşılığı olarak belirir (İbn Haldun, 2007: 189; Meriç, 2020a: 105). İbn Haldun'dan yola çıkan Meriç'in, umran kavramını ilk olarak şimdiki işarete eden ideolojiyi, geçmiş ve burasını içeren Osmanlıya ait olan özgün bilgiyle deneyimleme olarak tanımladığı ilan edilebilir. Umran'ın Meriç'in düşüncesindeki ikinci anlamının ise, deneyimlenen bilginin Osmanlı hakikatine göre yeniden üretilmesine karşılık geldiği söylenebilir. Evrensel olan ideolojinin, özgün bir tarihsel geçmiş muhtevasında barındıran coğrafyanın bilgisi ile karşılaşması ve burasına ait kılınması konusunda İbn Haldun ile Meriç arasında benzerlik olduğu ifade edilebilir. Bahsi edilen durumun Meriç düşüncesinde "nazarî akıl" biçiminde tecessüm ettiği görülmektedir. Meriç'e göre İbn Haldun'da görülen nazarî akıl, edinilen yeni bilgi olan ideolojinin hafızayı, farkındalığı ve farklılığı içeren "tecrübî akıl" ile mecz edilmesi ve yeni bilgi inşası olarak yorumlanabilir (2021c: 238). Yeniden inşa edilme durumunun evrensel olan ideolojinin Osmanlıya ait kılınması biçiminde vuku bulduğu beyan edilebilir.

İslâm düşüncesinden sonra Meriç'in başvurduğu geçmiş zamanın ikinci parçası, Hint düşüncesidir. Meriç'e göre Hint düşüncesinin temel özelliği zamansız olmasıdır. Zamansız olmanın tüm zamanları kapsama, daha açık bir ifadeyle İslâm ve Avrupa düşüncelerine öncül olma anlamına geldiğini ifade eden düşünür, bu durumun madde ve ruh etkileşiminden kaynaklandığını ifade eder (2018d: 92; 2021a: 245-246). Osmanlılığın felsefi boyutunun Hint düşüncesindeki madde ve ruh etkileşimi ile telif edileceğini söyleyen Meriç, bahsi edilen düşüncede o etkileşimin en net savunucusu olarak Rabindranath Tagore'un öne çıktığını bildirir (2018d: 94 ve 301). Madde ve ruh etkileşiminden hariç olarak Tagore'un düşüncesinde evrensel olanın kendi kılınmasının ve Hint düşüncesinin de bu perspektiften okunmasının Meriç'in dikkatini cezbediği söylenebilir. Bu açıdan Tagore'un düşüncesinin özetlenmesi, ardından Meriç'in üzerindeki yansımalarının irdelenmesi yerinde olacaktır.

Hint geleneğinde özgül bir konumu işgal eden Rabindranath Tagore'un zihninde öne çıkan temel argüman, insanın doğa ile uyumlu bir varlık olduğudur. Hint düşüncesinin merkezinde söz konusu uyumun olduğunu ifade eden düşünür, bir sonraki adımda doğanın insanileşmesi gibi bir durumun belirlediğinden söz eder. Tagore'a göre doğanın insanileşmesi, doğanın kendimize ait kılınması anlamına gelir (2021: 15-16). Tagore'un düşüncesinde doğanın evren ile eş tutulduğu dikkate alındığında, düşünürün evrenin kendi olana ait kılınmasını savunduğu görülmektedir. Kendi olanın bir diğer deyişle ben olanın biriciklik

olarak sùdur ettiğini bildiren Tagore, evrensel olanın biricik olana referans veren kendi sayesinde değerlendiğini beyan eder (2021: 58). Bu anlamda Tagore'un düşüncesinde evrensel olarak teccessüm eden dünyanın ancak kendi olana başka bir ifadeyle bana ait kılındığında değer kazandığı anlaşılmaktadır (Tagore, 2020: 9).

Evrensel olanın kendi sembolleriyile yeniden inşa edilmesi ile hakikatin mümkün olacağını ileri süren Tagore'un (2020: 17), Cemil Meriç'in üzerinde önemli bir etkisi olduğu belirtilebilir. Tagore düşüncesinde öne çıkan evrenin kendi olana farklı bir tabirle Hint olana ait kılınması ifadesinin Meriç tarafından evrensel olan ideolojinin Osmanlıya ait kılınması biçiminde yorumlandığı görölmektedir. Tagore izleğinden gidildiğinde evrensel olanın biricik olan sayesinde değer kazandığı argümanının Meriç'in düşüncesinde Batıya ait olan ideolojinin biricik olan Osmanlılık dairesindeki İslâm ve Hint düşünceleri ile değer kazanması biçiminde yankı bulduğuna şahit olunmaktadır. Bu açıdan Meriç'in düşüncesindeki ideoloji kavramının biricik olduğunun, başka olduğunun veyahut farklı olduğunun bilincini taşıyan öz-bilinç sahibi özne sayesinde kabul edilirlige eriştigi anlaşılmaktadır.

Modernleşme sürecindeki Türkiye'de ideolojinin Osmanlılık ile bağlantılı biçimde yeniden inşa edilmesinde İslâm ve Hint mirasından sonra Meriç'in başvurduğu geçmiş zamanın üçüncü parçası, Avrupa düşüncesidir. Avrupa düşüncesine ilişkin ideal zamanın 19. yüzyılın ilk yarısı olduğunu belirten Meriç, söz konusu ideallığın Honore De Balzac düşüncesinde göröldüğünden söz eder. Meriç açısından Balzac'ı önemli kılan kavramlardan birincisi sezîştir (2018b: 254). Meriç'in düşüncesinde sezîş kavramı, nesnelere arkasındaki düşünceyi görme anlamına gelir. Meriç'in Balzac'ta gördüğü sezîş kavramının haber alanındaki, Hegelyen tabirle doğâl alandaki, Balzac'ın tabiriyle cemiyet hayatındaki nesneyle yetinmeyip onun ardındaki tinsel olanı idrak etme biçiminde belirttiği söylenebilir (Balzac, 2020: 101). İdeoloji kavramı özelinde yorumlandığında Meriç'in Balzac'tan yola çıkarak, ideolojinin ardındaki tarihsel olanı, farklı bir söyleyişle tinsel olanı açığa çıkarma peşinde olduğunu belirtmek mümkündür. Bu açıdan farklı bir tarihsel ya da tinsel olandan türemiş ideolojinin Türkiye'de idrak edilir, Hegel'in tabiriyle bilinir olmasının koşulu Meriç'e göre tarihsel olanın Osmanlılık ethosuna göre yeniden tanzim edilmesinden geçmektedir.

İdeoloji kavramının özündeki tarihsel olanın Osmanlılığa göre yeniden tanımlanması sürecinde Meriç'in Balzac'ta öne çıkardığı ikinci kavram iradedir (2018b: 254). Balzac'ın düşüncesinde modern cemiyetin karşısında yeni bir cemiyet inşa etme anlamına gelen irade kavramının (2018: 53) Meriç'in düşüncesindeki karşılığı dünyayı inşa etmedir (2018b: 255). Balzac'ın düşüncesine atfettiği dünyanın, özel düzlemde cemiyetin inşasının Meriç düşüncesinde ideolojinin yeniden inşası olarak belirttiği ifade edilebilir. Meriç'in düşüncesindeki yeniden inşa sürecinin farklılığa işaret eden nous kavramı bağlamında gerçekleşeceği dikkate alındığında bahis konusu farkın Osmanlılık dairesi

içerisinden sağlanacağı, bu açıdan ideolojinin Osmanlıya ait kılınması amacının Meriç'in düşüncesinde öne çıktığını belirtmek imkân dâhilindedir.

Sonuç

Modern kavramının şimdiki ve yeniye işaret ettiği dikkate alındığında bunun nasıl okunacağı sorusunun belirmesi kaçınılmazdır. Sorulan sorunun cevabının ideoloji kavramı olduğu, kavramın geçmiş hesaba katılmadan şimdinin ve yeni olanın anlamlandırılmasına tekabül ettiğini düşünmek mümkündür.

Şimdiki zamanda deneyimlenen hadiselerin geçmiş zamanı içermeyen ideoloji kavramı ile anlaşılmasına tepki gösteren düşünürlerden biri, Cemil Meriç olmuştur. Meriç'in geliştirdiği düşüncesinde kendisinden önce yaşayan Georg Wilhelm Friedrich Hegel ile benzerlik gösterdiği, hatta ondan etkilendiği fikri metin dâhilinde temel argüman olarak savunulmaktadır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modernleşme sürecinin deneyimlendiği Türkiye'de geçmiş zaman merkezindeki tarihsel olan dışlanarak yeni olanın inşa edildiğini beyan eden Cemil Meriç'in bu noktada ideoloji kavramını öne çıkardığı görülmektedir. Gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nde ideolojinin yapısal gerçeklik haline gelmesini eleştiren Meriç'in Hegel'e benzer biçimde tarihsel olana başvurduğu ifade edilebilir. Meriç'in zihnindeki tarihsel olanın Osmanlılık biçiminde neşet ettiği bilinmektedir. Bu anlamda Hegel düşüncesinde görülen ideolojinin Prusya ile mecz edilmesi fikrinin Meriç düşüncesine Osmanlılık biçiminde yansıdığı ifadesi çalışma kapsamında ileri sürülen argümanlardan bir diğeri.

Batı coğrafyasından sirayet eden ideolojiyi Osmanlılık ethosu ile karşılamayı savunan Cemil Meriç'in düşüncesinde bahsi edilen ethosun parçalarında neyin olduğu sorusu önem arz eder. Bu açıdan İslâm, Hint ve Avrupa düşünsel mirasından temaların Meriç'in zihninde Osmanlılığın bileşenleri olarak yer aldığı görülmektedir.

Meriç'in İslâm düşüncesinden İbn Haldun, Hint düşüncesinden Rabindranath Tagore, Avrupa düşüncesinden ise Honore De Balzac'ı Osmanlılık için referans aldığı ileri sürülebilir. Bu üç düşünürden yola çıkan Meriç'in hem madde hem mana hem görünen hem görünmeyen, hem şimdiki zaman hem de geçmiş zamanı aynı anda içeren bir formül arayışında olduğu anlaşılmaktadır.

Farklı olan unsurları içeren formülasyonu vermenin yanı sıra isimleri zikredilen üç düşünürün Meriç nezdindeki birinci önemi, kendi olana ilişkin doneler sunmasıdır. Nilgün Marmara'nın *Kırmızı Kahverengi Defter* başlıklı eserinde yer verilen ve "Kuş Koysunlar Yoluna" ismiyle bilinen şiirinden yola çıkarak (1994: 60) Meriç'in küçük bir huzur adına Osmanlılıktan mülhem kafatasının içini İbn Haldun, Rabindranath Tagore ve Honore De Balzac aynalarıyla kaplattığını belirtmek mümkündür. Türkiye'deki bireyin o aynalarda

kendini izlemesini, kendini bulmasını ve kendine bir yer edinmesini amaçladığını söylemekte bir sakınca görünmemektedir.

İbn Haldun, Tagore ve Balzac'ın Meriç'in gözündeki ikinci önemi; dünyanın, kendi bilgisi, tarihi ve şahsiyeti doğrultusunda yaşanması biçiminde vuku bulmaktadır. Kendi olarak tecessüm eden Osmanlılık çerçevesinde dünyanın deneyimlenmesinin idrak etme yetisini mümkün kılacağı fikrinin Meriç tarafından savunulduğu görülmektedir.

Dünyanın kendi tarihiyle algılanması ve kendi bilgisiyle yeniden inşa edilmesinin özel düzleme yansımalarının ideoloji bağlamında olduğu belirtilebilir. Bu anlamda Hegel düşüncesinde Fransa'dan Prusya'ya, Meriç düşüncesinde ise Batıdan Türkiye'ye intikal etmiş ideolojinin ancak kendi gerçeği ile bilinebileceği fikrinin açığa çıktığı anlaşılmaktadır. Hegel düşüncesinde bilme, Meriç düşüncesinde ise idrak etme kavramının hastalıklı olan ideolojinin tedavi edilmesi anlamına geldiği söylenebilir. Jacques Derrida'nın *Platon'un Eczanesi* başlıklı eserinde yorumladığı "pharmakon" kavramından yola çıkarak (2016: 80) gerek Meriç'in gerekse Hegel'in zihninde dışarıdan bir zehir olarak zerk edilmiş görünen ideolojinin Hegel'de Prusya, Meriç'te ise Osmanlılıktan müteşekkil bir panzehir ile devaya dönüştürülmesinin amaçlandığını ifade etmek mümkündür.

Kaynakça

- Acar-Savran, G. (2013). *Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel, Marx*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Açıkgöz, H. (1993). *Cemil Meriç ile Sohbetler*. İstanbul: Seyran Yayınları.
- Arlı, A. & Çeğin, G. (2004). "İdeoloji" Gerçeğinin Aşınması ve Pierre Bourdieu'nün Kuramsal Seçenekleri, *Doğu Batı Dergisi*, 28, 163-179.
- Arslan, H. (2012). *Araf'ta Bir Yalnızım. Cemil Meriç ile Mülakat*. M. Armağan & S. Coşkun (Ed.), *Bulutları Delen Kartal*, içinde (ss. 251-264). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ateşoğlu, G. (2021). Hegel'in Erken Dönem Siyaset Felsefesinden Bir Kesit. G. Ateşoğlu (Ed.), *Alman İdealizmi II: Hegel*, içinde (ss. 27-41). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Avineri, S. (2021). Tarih: Özgürlük Bilincine Doğru İlerleme. G. Ateşoğlu (Ed.), *Alman İdealizmi II: Hegel*, içinde (ss. 526-548). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Balzac, H. D. (2018). *Ferragus*. (C. Meriç). İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2020). *Otuzundaki Kadın*. (Çev. C. Meriç). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Baştürk, E. (2017). Siyasal Olanın Varoluşsal Diyalektiği ya da Schmitt'i Hegel-Lacan Üzerinden Yeniden Okumak. *Özne Dergisi*, 27, 99-121.
- Beiser, F. (2019). *Hegel*. S. Beyazıt (Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Bozkurt, N. (2009). *Hegel*. İstanbul: Say Yayınları.
- Calhoun, C. (2009). *Milliyetçilik*. B. Sütçüoğlu (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cangızbay, K. (2006). Cemil Meriç Üzerine. A. Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce* Cilt: 5, içinde (ss. 533-538). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Cevzici, A. (1999). Paradigma Felsefe Sözlüğü. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cündioğlu, D. (2010). Bir Mabed İşçisi: Cemil Meriç-Bir Cumhuriyet Aydınının Serencamı. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Çaha, Ö. & Şahin, B. (2013). Fikir Biliminden Ütopyaya İdeoloji. Ö. Çaha & B. Şahin (Ed.), Dünyada ve Türkiye’de Siyasal İdeolojiler, içinde (ss. 17-38). Ankara: Orion Yayınları.
- Çetin, H. (2007). Çağdaş Siyasal Akımlar. Ankara: Orion Yayınları.
- Dede, K. (2015). Türk Ulusunun İnşası Sürecinde Romanın Rolü: 1923-1938. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Derrida, J. (2016). Platon’un Eczanesi. (Çev. Z. Direk). İstanbul: Alfa Yayınları.
- D’hont, J. (1994). Hegel ve Hegelcilik. B. Işık (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eagleton, T. (2005). İdeoloji. M. Özcan (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Eren, A. (2012). Bir Dava Etrafında Tek Kalp, Tek Vücut Olmalıyız. Cemil Meriç ile Mülakat. M. Armağan & S. Coşkun (Ed.), Bulutları Delen Kartal, içinde (ss. 103-107). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Gadamer, H. G. (2021a). Evrik Dünya. G. Ateşoğlu (Ed.), Hegel’in Diyalektiği, içinde (ss. 51-72). Ö. Berk Albachten (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- _____. (2021b). Hegel ve Antik Diyalektik. G. Ateşoğlu (Ed.), Hegel’in Diyalektiği, içinde (ss. 19-50). M. Uslu & G. Ateşoğlu (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- _____. (2021c). Öz-bilincin Diyalektiği. G. Ateşoğlu (Ed.), Hegel’in Diyalektiği, içinde (ss. 73-96). Ç. Balanuy (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Göze, E. (2012). Bizim İntelijansiyamız Batı’nın Yeniçerisidir. Cemil Meriç ile Mülakat. M. Armağan & S. Coşkun (Ed.), Bulutları Delen Kartal, içinde (ss. 51-54). İstanbul: Timaş Yayınları.
- _____. (1975). Cemil Meriç. Cemil Meriç ile Mülakat. İçimizden 30 Kişi, içinde (ss. 7-12). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Güney, S. (2017). Öz-Bilinç: Arzu ve Tanınma. Özne Dergisi, 27, 9-18.
- Gürbilek, N. (2008). Mağdurun Dili. İstanbul: Metis Yayınları.
- Habermas, J. (2010). Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje. (Çev. G. Naliş, D. Sabuncuoğlu, D. Erksan). Dipnot Dergisi, 1, 29-41.
- Harris, H. S. (2017). Hegel’in 1807’ye Kadarki Entelektüel Gelişimi. G. Ateşoğlu (Ed.), Alman İdealizmi II: Hegel, içinde (ss. 113-142). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Hassan, Ü. (2015). İbn Haldun: Metodu ve Siyaset Teorisi. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (1986). Tinin Görüngübilimi. A. Yardımlı (Çev.). İstanbul: İdea Yayınları.
- _____. (1995). Tarihte Akıl. Ö. Sözer (Çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- _____. (2006). Felsefe Tarihi Üzerine Dersler. D. Özlem & G. Ateşoğlu (Ed.), Tarih Felsefesi: Seçme Metinler, içinde (ss. 197-199). G. Ateşoğlu (Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- _____. (2014). Mantık Bilimi (Büyük Mantık). A. Yardımlı (Çev.). İstanbul: İdea Yayınları.

- _____. (2021a). Eleusis Hölderlin'e. G. Ateşoğlu (Ed.), Alman İdealizmi II: Hegel, içinde (ss. 53-56). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- _____. (2021b). Gelenek Üzerine (Felsefe Tarihi Üzerine Dersler). Alman İdealizmi II: Hegel, içinde (ss. 76-78). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Hyppolite, J. (2016). Marx ve Hegel Üzerine Çalışmalar. D. B. Kılınç (Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İbn Haldun. (2007). Mukaddime. (Çev. S. Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- _____. (2018). Devlet: Mukaddime'den Seçmeler. (Çev. O. Arpaçukuru). (İstanbul: İlke Yayıncılık).
- Jameson, F. (2016). Hegel Varyasyonları: Tinin Fenomenolojisi Üzerine. B. O. Doğan (Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Kervegan, J.-F. (2011). Hegel ve Hegelcilik. İ. Yerguz (Çev.). Ankara Dost Kitabevi Yayınları.
- Kılıçarslan, E. A. (2015). Hegel Tartışmaları. İstanbul: Bibliotech Yayınları.
- _____. (2017). Anti-Feuerbach ya da Hegel'i Okumaya Bir Katkı, Özne Dergisi, 27, 223-237.
- Koçak, O. (2018). Ataç, Meriç, Caliban, Bandung: Evrensellik ve Kısmilik Üzerine Bir Taslak. İstanbul: Zoomkitap.
- Kojeve, A. (2020). Hegel Felsefesine Giriş. S. Hilav (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- _____. (2021). Öncesiz – Sonrasızlık, Zaman ve Kavram Üzerine Bir Not. G. Ateşoğlu (Ed.), Alman İdealizmi II: Hegel, içinde (ss. 344-364). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Koyuncu Lorasdağı, B. & Onur, H. (2004). Avrupa Merkezilik Üzerinden Uygarlık Kavramına İki Farklı Bakış: Norbert Elias ve Cemil Meriç, , Doğu Batı Dergisi, 29, 243-270.
- Kuznetsov, V. (2002). Hegel ve Voltaire'de Tarih Felsefesi. G. Planty-Bonjour (Ed.), Hegel ve Aydınlanma Yüzyılı, içinde (27-50). H. Portakal (Çev.). (İstanbul: Cem Yayınevi).
- Mardin, Ş. (1992). İdeoloji. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marmara, N. (1994). Kırmızı Kahverengi Defter. (Ed. G. İnal). İstanbul: Telos Yayıncılık.
- Meriç, C. (2012a). İnanmış Aydının Problemleri. M. Armağan & S. Coşkun (Ed.), Bulutları Delen Kartal, içinde (ss. 219-223). İstanbul: Timaş Yayınları.
- _____. (2012b). İntelijansiyamız İçtimaî Bir Sınıfın Temsilcisi Değil. M. Armağan & S. Coşkun (Ed.), Bulutları Delen Kartal, içinde (ss. 61-69). İstanbul: Timaş Yayınları.
- _____. (2012c). Mazinin Karanlıkları İçinde Kaybolan Bir Işık: Muallim Naci. M. Armağan & S. Coşkun (Ed.), Bulutları Delen Kartal, içinde (ss. 40-50). İstanbul: Timaş Yayınları.
- _____. (2017). Mağaradakiler. İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2018a). Umrandan Uygarlığa. İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2018b). Kırk Ambar Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2018c). Sosyoloji Notları ve Konferanslar. İstanbul: İletişim Yayınları.

- _____. (2018d). Bir Dünyanın Eşiğinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2019a). Saint-Simon: İlk Sosyolog İlk Sosyalist. İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2019b). Kırk Ambar Cilt 2. İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2020a). Kültürden İrfana. İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2020b). Jurnal-Cilt 1: 1955-65. İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2021a). Bu Ülke. İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2021b). Jurnal-Cilt 2: 1966-83. İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2021c). Işık Doğudan Gelir. İstanbul: İletişim Yayınları.
- McLellan, D. (2012). İdeoloji. B. Yıldırım (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Neuman, W. L. (2017). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri I*. S. Özge (Çev.). Ankara: Yayın Odası.
- Ng, K. (2015). Ideology Critique from Hegel and Marx to Critical Theory, *Constellations*, 22, 393-404. John Wiley and Sosn Ltd.
- Örs, H. B. (2009). İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak. H. B. Örs (Ed.), 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, içinde (ss. 3-45). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özbek, S. (2011). İdeoloji Kuramları. İstanbul: Notos Kitap.
- Pinkard, T. (2020). Hegel. M. B. Albayrak (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Soll, I. (2019). Hegel'in Felsefesine Eleştirel Bir Giriş. T. Karaağaç. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Stace, W. T. (2019). Hegel Üzerine. M. Belge (Çev.). Ankara: Fol Kitap.
- Sunar, İ. (2008). Düşün ve Toplum. İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- Tagore, R. (2020). Yaratıcı Birlik. (Çev. G. N. Keskin). Ankara: Gece Kitaplığı.
- _____. (2021). Sadhana: Hayatı Anlamak. (Çev. U. Coşkun). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Türk, B. (2014). İdeolojiler. M. Türköne (Ed.), *Siyaset*, içinde (ss. 95-125). İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Williams, R. (2007). Anahtar Sözcükler. (Çev. S. Kılıç). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zizek, S. (2013). İdeolojinin Hayaleti. S. Zizek (Ed.), *İdeolojiyi Haritalamak*, içinde (ss. 7-54). Ankara: Dipnot Yayınları.